

НАЗВИ SHAME / СОРОМУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Наталія ГРИГОРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У центрі уваги пропонованої статті знаходиться семантика одиниць, які вживаються для позначення почуття сорому в англійській та українській мовах. Проаналізовано специфіку відношень між елементами синонімічних рядів цієї емоційної модальності в обох мовах.

***Ключові слова:** емотив-номінатив, синонімічний ряд, семантичне мікрополе, структура значення, сема.*

The paper suggests the investigation of the semantic aspect of the English and Ukrainian nominative emotive units denoting such a feeling as shame. The peculiarities of their connections, that is the synonymous relations, are analyzed and pointed out.

***Key words:** nominative emotive units, synonymy, semantic microfield, the structure of meaning, seme.*

Дослідження семантичного простору англійських та українських назв емоційних явищ [4] виявило цікаву особливість синонімічного ряду назв сорому в обох мовах: у лексикографічних джерелах в одне лексико-семантичне угруповання об'єднано одиниці на позначення різних

елементів однієї денотативної ситуації, що порушує головний принцип системних відношень лексики – протиставлення одиниць за схожістю або розбіжністю складових їхніх значень – сем.

Проблема зумовлена кількома факторами, як екстралінгвальними, так й лінгвістичними: з одного боку, сама ситуація, у якій людина відчуває сором, неоднозначна й багатокомпонентна, з іншого – у мовознавстві різняться думки щодо визначення синонімів, а традиції укладання словників синонімів не відображують «гніздового» характеру організації синонімічних зв'язків. **Актуальною** вбачається спроба обґрунтувати диференціацію складових досліджуваних синонімічних рядів на підгрупи.

Таким чином, **метою роботи** є демонстрація неоднорідності семантики одиниць, зібраних у синонімічні ряди як назви сорому в англійських та українських лексикографічних джерелах.

Об'єктом дослідження є англійські та українські іменники – назви зазначеного переживання.

Предметом дослідження є семантична структура обраних одиниць, зв'язки між ними та іншими назвами емоційних станів у зіставлюваних мовах.

Якщо відношення між мовними одиницями, які називають синонімічними, існують, незважаючи на ставлення до них лінгвістів чи носіїв мови, то визначення цих відношень і їхніх «учасників» було й залишається складним завданням для науковців усіх часів. Погодимось з думкою, що значення синонімів ототожнюються за спільним предметно-понятійним ядром і протиставляються за деталями характеристики поняття (відтінок значення), за експресивно-емоційним забарвленням, стилістичною приналежністю і сполучуваністю [5, с. 15]. Водночас, має сенс і твердження, що поняття *синонімічного ряду* як послідовного розташування елементів (з однаковою облігаторною семною структурою) праворуч від домінанти (одиниці з найменш диференційованими ознаками) у порядку близькості їхнього семного складу не віддзеркалює ієрархічних відношень між ними [6, с. 27]. Тобто, синонімічна структура має радіальну, а не послідовну форму зв'язків, що інколи ускладнюється ще й багатозначністю слова-домінанти ряду.

Поняття сорому як однієї з граней емоційної сфери людини досліджувалося у лінгвістиці Ю. Д. Апресяном, Н. Д. Арутюною, А. Д. Шмельовим, А. А. Залізник, А. Вежбицькою, сучасні розвідки здійснені Л. Є. Антоною, Н. В. Вдовиченко, Є. О. Дженковою. Усі науковці наголошують на значній «соціалізації» цієї емоційної модальності, тобто на суттєвому впливові ускладненої природи переживання на результат його мовної фіксації.

Будь-яка емоціогенна ситуація включає в себе: суб'єкта переживання; стан речей (фрагмент дійсності, який впливає на суб'єкта, тобто чинник переживання); безпосередню емоційну реакцію (у термінах «приємно – неприємно»), поєднану, як правило, із співвіднесенням ситуації із системою знань суб'єкта (раціональна оцінка); отримане емоційне ставлення до об'єкта переживання (якщо такий є); типову симптоматику переживання. У випадку з почуттям сорому зазначені параметри когнітивної схеми емоції не тільки повністю «активуються», а й розширюються. Крім того, залучаються такі інтелектуальні утворення, як знання соціальних норм, почуття відповідальності (прийняття людиною правил і готовність слідувати їм), почуття провини (усвідомлення людиною своєї причетності до чогось негативного). Як підкреслює Н. Д. Арутюнова, почуття сорому передбачає дистанціювання [1, с. 64] – «відсторонення» заради погляду на себе крізь призму соціальних стандартів. Тобто це переживання неможливе без сформованої самосвідомості та активізації самооцінки (відомим є вислів Марка Твена *Man is the only animal that blushes* 'Людина – єдина тварина, яка червоніє'). Соціальна обумовленість (моральними та правовими нормами, культурою, релігією, вихованням) основних складових денотативної ситуації – суб'єкта, вчинку, наслідків – призводить до перетину понять «сором», «совість», «осуд», «приниження», «гріх», «злочин», «провина», «каяття», що знаходить відображення в семантиці відповідних лексем.

Отже, український синонімічний ряд назв сорому як почуття представлено одиницями *сором*¹, *стид*, *соромота*_{розм.}, *страм*_{розм.}, *страмота*_{тіосил.,розм.}, *страмовище*_{тіосил.,розм.}, *страмовисько*_{тіосил.,розм.}, *срам*_{заст.}, *срамота*_{заст.}, *устид*_{оіал.}, *публіка*_{оіал.}, *осоромаріюше* [7]. Крім того, український словник синонімів презентує *сором* як гіпонім *збентеження*¹, пропонуючи ще один синонімічний ряд – *збентеження* (стан незручності і деякої розгубленості через чийсь поведінку, вчинки, що порушують загальноприйняті норми), *бентеження*, *зняковіння*, *зняковілість*, *ніяковість*, *замішання*, *сум'яття*_{тіосил.}, *нестямя*_{тіосил.}, *конфуз*_{розм.}, *змішання*_{рідко}; *шок*_{тіосил.} Типове для української мови розширення синонімічних рядів за рахунок однокорінних одиниць із однаковою значенням (утворених за допомогою різних афіксів), а також за рахунок їхніх стилістично та експресивно маркованих еквівалентів дає можливість «звузити» (на момент

аналізу) український синонімічний ряд назв сорому до: *збентеження*, *зняковіння*, *замішання*¹, *сум'яття*², *нестяма*¹, *конфуз*, *шок*, *сором*¹, *стид*¹, *страмота*_{розм.}, *публіка*_{оіал.}. Але існують ще назви *засоромлення*, *засоромленість*, *сконфуженість* [8], які мали б бути у складі цього ряду.

Англійські лексикографічні джерела варіюють склад досліджуваного лексико-семантичного угруповання, перераховуючи такі одиниці: *shame*¹, *embarrassment*¹, *humiliation*², *mortification*¹, *discomfiture*¹, *abashment*, *shamefacedness*, *chagrin*, *ignominy*¹, *compunction* [9] та *ashamedness*_{rare} [13], але, як показують результати нашого дослідження семантичного простору назв емоційних явищ [4], англійські синоніми подаються без принципового розмежування різновидів емоційних реакцій, які мають спільну родову сему, тобто усі ці назви стосуються душевного неспокою (*unease*, *distress*) із різних причин. Детальний семантичний аналіз дозволив виділити семантичні мікрополя «болісних почуттів» як похідних цього неспокою в залежності від характеру чинника:

	→ шкодування, каяття	/	<i>remorse, compunction</i>
смуток	→ сором	/	<i>shame</i>
+	→ приниження	/	<i>humiliation</i>
неспокій	→ образа	/	<i>offense, chagrin</i>
	→ відчай	/	<i>despair</i>

Таким чином, людина, яка усвідомила негідність вчинку або невідповідність чогось нормі, засмучується, шкодує про це; якщо це стається публічно або при самоаналізі («при свідках»), людині соромно; якщо це ставить під сумнів чесноти людини в очах суспільства (страждає самооцінка), вона почувається приниженою; якщо людина вважає себе несправедливо звинуваченою в поганій дії, вона ображається або обурюється; якщо людина визнає свою провину і хоче виправити ситуацію, то переживає розкаяння. Межі окремих емоцій настільки рухливі, а їхні мовні позначки настільки семантично розмиті, що не дивує перетин тлумачень тих чи тих різновидів душевного неспокою.

Ще одним моментом, який ускладнює розрізнення емотивів-номінативів за емоційною модальністю, якої вони стосуються, є існування назв загальної психічної загальмованості в результаті емоційного спалаху [3], які нерідко вживаються у дефініціях і «заплутують» дослідника у спробі з'ясувати семантичні зв'язки. У певних емоціогенних ситуаціях є етап, коли суб'єкт від раптового, неочікуваного впливу чинника переживає стан розгубленості – ця доля секунди потрібна для раціональної оцінки стану речей, яка потім і визначає емоційну модальність переживання. Наприклад, людина на вокзалі з'ясувала відсутність квитка в гаманці: здивування зміниться станом розгубленості, замішання (через нерозуміння, як таке може бути чи що робити) або приголомшеності, шоку (якщо ситуація катастрофічна); далі думка піде в напрямку: «Можливо, квиток в іншому місці, але є!» (надія), «Все пропало!» (відчай), «Чому мені так не везе!» (смуток / досада), «З'їздити додому? Купити новий квиток?» (вагання / непевність), або, навіть, «Слава Богу, це доля! Не хотілося їхати!» (полегшення / радість). Варіантів безліч, оскільки «цінність» ситуації для потреб суб'єкта залежить від найактуальнішої потреби, емоційного складу особистості, соціально-культурних аспектів тощо. Іншими словами, назви станів психічної загальмованості є семантичними складовими в тлумаченнях інших емоцій (сема «супровідне явище»), але утворюють окреме семантичне мікрополе, тому зайві у синонімічних рядах назв окремих почуттів.

Отже, в англійському досліджуваному семантичному просторі назви станів загальної психічної загальмованості – *confusion*², *embarrassment*¹ (збентеження) та їхні сучасні гіпоніми *discomfiture*, *disconcertion* (легка форма); *abashment*, *discomfort*² (поєднане з соромом); *uneasiness*¹, *uncomfortableness*² (через спричинену чим-н. напругу); *self-consciousness*¹, *awkwardness* (через переймання своїм виглядом чи поведінкою); *sheepishness* (через усвідомлення своєї неадекватності, нерозумності) – мають в основі комбінацію сем «perplexity / розгубленість» + «hesitation / непевність» + «constrained feeling / відчуття напруження» + «sense of uncomfortableness / відчуття незручності». Тобто це назви розгубленості та хвилювання через невідповідність ч.-н. ситуації / нормі, які є «підґрунтям» сорому, але не обов'язково ведуть до нього: семантично ці одиниці «організовано» в окрему підгрупу синонімів з домінантою *embarrassment*¹, що утворює перетин семантичних мікрополів замішання та сорому. В українській мові спостерігаємо це явище у вигляді синонімічного ряду *збентеження*, *зняковіння*, *зняковілість*, *ніяковість*, *замішання*, *сум'яття*_{тисил.}, *нестяма*_{тисил.}, *конфуз*_{розм.}, *змішання*_{рідко}, *шок*_{тисил.}, у якому лише одиниці *збентеження*¹, *зняковіння* та *конфуз* мають безпосереднє відношення до сорому.

Наприклад, *Марина почервоніла, збентежилася, хотіла приховати своє збентеження і від того почервоніла ще більше* [8 (11, с. 684)].

Компонентний аналіз англійських та українських назв сорому продемонстрував такий склад сем: категоріальні емосеми «неприємне почуття» / *painful feeling, emotion*, субкатегоріальні емосеми «неспокій, збентеження, зніяковіння» / *embarrassment*, сема інтенсивності «сильне» / *strong*, семи причини «своя погана поведінка, негідні вчинки» / *smth. unworthy (done or experienced)*, сема зв'язку з інтелектуальною сферою «усвідомлення» / *consciousness, awareness of*, сема характеру причини «публічне» / *public, exposure of (situations of) social (nature)*, сема природи почуття «сором'язливість, ніяковість» / *modest, shy* (семантичний зв'язок із простором рис характеру), а також сема відтінку значення «вияв (почуття)».

Суттєвою диференційною ознакою назв сорому є сема «непристойний» (тобто такий, що виходить за межі загальноприйнятих моральних норм [8 (5, с. 369)]) стосовно вчинку суб'єкта, яка в англійських тлумаченнях має форми *dishonourable / unworthy / improper / indecent / degrading (conduct або circumstances)*. У випадку менш серйозної ситуації ця ознака замінюється на *foolish* 'дурний' / *ridiculous* 'смішний' / *inadequate* 'неадекватний' / *indecorous* 'недоречний', що «дозволяє» використання вище зазначених назв *embarrassment / зніяковіння*. Наприклад, *shame at being caught in a lie* 'сором від того, що спіймали на брехні' / *embarrassment over breaking a vase at the party* 'сконфуженість через те, що розбив вазу на вечірці' [12].

Отже, з погляду семантики багатоплановість поняття сорому призводить до перетину кількох мікрополів: *замішання / confusion* (сема «*embarrassment / зніяковіння*» як елемент розгубленості та раптовості й сема «*uncomfortableness / незручність*» як характеристика природи переживання); *неспокою / worry* (сема «*uneasiness / збентеження*» як показник зміни рівня нервового збудження та сема «*blushing / почервоніння*» як типова соматична ознака емоції); *каяття / remorse* (сема «*guilt / почуття провини*» як ознака усвідомлення людиною негативного характеру причини почуття); *образи* (як дії) та *приниження / humiliation* (семи «*offending one's sense of decency / образа почуття пристойності*» як один з альтернативних чинників переживання); *осуду, ганьби / disgrace* (семи «*what people think / громадська думка*» як обов'язковий каталізатор досліджуваної емоційної реакції); *страху / fear* (сема «*побоювання*» як супровідне явище переживання, коли людина боїться публічного осуду, а також сема «*timid / боязкий, сором'язливий*» як риса характеру суб'єкта).

Семантичне мікрополе *ганьби / disgrace* представлене іншими семемами тих самих лексем *сором, стид, осорома, соромота, стидовище, страм*, а також одиницями *ганьба, безчестя, неслава, позорище, скандал, осуда* та ін. [7], які стосуються не оцінки суб'єктом себе самого, а оцінки – осуду – його суспільством [2, с. 122]. Тобто перше значення досліджуваних лексем описує емоційний стан суб'єкта, а друге – емоційно-соціальне ставлення. Можливо, через близькість цих понять та форм зустрічаємо одиниці *страмота_{розм.}, публіка_{оіал.}, ignominy* у досліджуваних синонімічних рядах, хоча вони означають недобру славу, безчестя: посилення на всю ситуацію імплікує і певне переживання суб'єкта. Наприклад, *He suffered the ignominy of being sent to prison* [14] 'Він пережив позорище (публічний осуд) ув'язнення' (можливо, людині було соромно, але про це свідчить скоріше дієслово *suffered*, ніж іменник *ignominy*).

Англійське *humiliation* 'приниження', як і його синонім *mortification*, потрапляє у синонімічний ряд назв сорому одним зі своїх значень, оскільки в принизливих ситуаціях не виключається переживання суб'єктом болісного відчуття від того, що з'являються свідки його вад або «неправильності». Наприклад, принизливо і соромно може бути в ситуації, коли *a person has been made to look stupid or weak* 'людину змусили виглядати по-дурному або слабкою' [10]. Різницю між соромом та почуттям приниження можна передати «формулою»: 'сором = біль від того, що непристойність є', а 'приниження = біль від того, що цю непристойність нав'язали / відкрили'. Така ж ледве помітна «межа» є і між значеннями одиниць *зніяковіння / embarrassment* (як прояв *сором'язливості / timidness*) та *сором / shame*: перше = 'трохи неприємно, що так вважається погано' (відсутність провини суб'єкта), а друге = 'неприємно, що я маю відношення до цього поганого' (суб'єкт казував причину переживання). Усі ці семантичні нюанси залишаються поза увагою (у силу своєї латентності), а відповідні одиниці потрапляють в один синонімічний ряд.

Таким чином, переживання сорому може змінюватися в залежності від прагматичного контексту, який накладає на нього певний відбиток і зсовує його або в бік страху та приниження, або в бік зніяковіння через розкриття таємного, інтимного, або в бік шкодування та розкаяння [1, с. 67]. Історія людства свідчить про розвиток почуття відповідно до змін суспільства: якщо

біблійна версія походження сорому як усвідомлення наготи Адамом і Євою та етимологічні зв'язки *shame* – «*to cover / прикрити*» [11], *stid* – «штужа», *срам, сором* – «холод» [1, с. 65, 68] наштовхують на думку, що головна захисна реакція переживання – сховати(ся) – стосувалася лише наготи, а наслідок – вигнання – утримувало людину від порушення соціальних норм, то сучасний світ інтерпретує поняття сорому зовсім з інших позицій, нівелюючи страх осуду і важливість сумління, що, напевно, знайде відображення в мові.

Отже, семантичний простір сорому в обох мовах має схожі характеристики (інтегральні семи, міжпольові відношення), але англійські семми детальніше описують природу явища (*painful* ‘болюче’ почуття, роль публічного осуду, варіації чинників, можливість переживання почуття не тільки за свої, але й чийсь вчинки), а також «зливаються» із мікрополем приниження. В обох мовах сором може бути як «внутрішнім» (перед самим собою), так і «зовнішнім» (через публічність); як тривалим, так і ситуативним (відповідно до часової віднесеності події та реакції). Англійських назв сорому набагато менше, ніж українських (0,36 % проти 1,86 % назв емоційних явищ), через їхнє «розчинення» серед позначень інших болісних почуттів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н. Д. О стыде и стуже / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. — 1997. — № 2. С. 59–70.
2. Вдовиченко Н. В. Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу : дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.01 / Наталія Володимирівна Вдовиченко. — Одеса, 2015. — 190 с.
3. Григоренко Н. М. Імена станів загальної психічної загальмованості у структурі значень українських та англійських назв емоційних явищ / Н. М. Григоренко // Нова філологія : зб. наук. праць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2011. — № 44. — С. 192–195.
4. Григоренко Н. М. Особливості семантичного простору назв емоційних явищ в англійській та українській мовах : дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.17 / Наталія Миколаївна Григоренко. — Донецьк, 2013. — 190 с.
5. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії : монографія. / О. І. Нечитайло. — К. : Наук. думка, 1987. — 130 с.
6. Прохоров В. Гнездовое описание синонимии / В. Прохоров // Наукові записки : у 5 ч. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. — Вип. 129. — С. 26-30. — (Філологічні науки (мовознавство).
7. Словник синонімів української мови : у 2-х т. / [за ред. А. А. Бурячка, Г. М. Гнатюк, С. І. Головацук та ін.]. — К. : Наукова думка, 1999–2000. — Т. I — 1040 с., Т. II — 960 с.
8. Словник української мови : в 11-ти томах. — К. : Наук. дум., 1970-1980.
9. Collins English Dictionary. 8th Edition published in 2006. — HarperCollins Publishers 2006. — 120,000 entries // 2006 ABBYY Lingvo 12 [E–resource]
10. Longman Dictionary of Contemporary English, Updated Edition
11. Online Etymology Dictionary by Douglas Harper, 2001 — 2014. — Режим доступу : <http://www.etymonline.com>
12. Random House Kernerman Webster's College Dictionary, 2010 K Dictionaries Ltd. [E–resource]
13. The Oxford English Dictionary / [Ch. Ed. James A. N. Murray]. — Oxford University Press, 1970. — Vol. 1-12.
14. WordNet 2.1 Copyright 2005 by Princeton University [E–resource]

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Григоренко – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри практики германських мов Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: зіставна лексична семантика, емотивна лексика.